

Millie Weber & Eve Keller

Ik stierf in duizend doden

Een vlammend liefdesverhaal te midden
van de verschrikkingen van de
Tweede Wereldoorlog

GROTE LETTER BIBLIOTHEEK
DEVENTER

Aan mijn lieve kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen, die ik koester en liefheb, en van wie ik nooit had durven dromen dat ik ze ooit zou hebben. En voor mijn twee grote liefdes – één die ik heel even heb mogen genieten en één die zestig jaar lang heeft gebloeid.

Ik wil mijn dierbare zonen Martin en David danken dat ze mij hebben gestimuleerd mijn verhalen te vertellen voor onze familie en voor de geschiedenis. Ik ben vooral Martin dankbaar voor het feit dat hij Eve en mij met elkaar in contact heeft gebracht, en voor zijn standvastige toewijding aan dit project in elke fase ervan.

Mijn allergrootste dank gaat natuurlijk uit naar Eve voor de duurzame liefde en vriendschap die we delen en voor het feit dat ze de stem van mijn hart heeft kunnen vinden. Het is echt een prachtig geschenk mezelf in haar woorden uitgedrukt te zien.

Millie Werber

Voor David

Mijn beste lezer, mijn beste vriend

Eve Keller

Inleiding

Eve Keller

Ik ontmoette Millie Werber voor het eerst bij haar zoon Martin thuis. Hij en zijn vrouw, Bracha, zijn vrienden van me en eens per maand nodigen ze op vrijdagavond twintig of meer mensen uit voor een sabbatsmaal bij hen thuis waarvoor ieder een gerecht meeneemt. Dan wordt er luchtig gepraat en gezongen. Millie kwam al jaren op deze avonden, sinds haar man Jack in de herfst van 2006 was overleden, en ik had haar aan het eind van de tafel rustig zien zitten, aandachtig luisterend, maar altijd wat terughoudend, meer een waarnemer dan een vlotte deelnemer aan de sfeervolle drukte. Millie, een kleine vrouw van amper 1,50 meter, was altijd onberispelijk gekleed – een stemmige donkerblauwe jurk, soms een eenvoudig wollen jasje met een sportpantalon. Haar kleren waren elegant en bescheiden, evenals haar houding. We hadden elkaar beleefd aangesproken en ik voelde sympathie voor haar – haar ogen straalden meteen als ze de vele mensen begroette die naar haar toe kwamen – maar ze leek tamelijk gereserveerd en vanwege haar kalmte leek ze ook wat

broos; ons contact was nooit veel verder gegaan dan 'leuk-je-te-zien'.

Martin kwam met het idee dat ik zijn moeder zou interviewen en een boek over haar ervaringen in de oorlog zou schrijven. Hoewel haar familieleden er in de loop van de jaren bij haar op hadden aangedrongen, was Millie er afkerig van geweest gedetailleerd over haar leven te vertellen. Zo kan dat gaan met overlevenden, heb ik me laten vertellen – ze willen zich niet aan anderen opdringen, willen mensen niet belasten met de gruwelen van het verleden. Maar Martin dacht dat Millie daar nu misschien eindelijk toe bereid zou zijn, en hij dacht dat wij tweeën het goed met elkaar konden vinden. Ik vermoed dat hij dat aanvoelde.

Ik hield in het begin ook de boot af. Ik ben academicus, hoogleraar Engelse literatuur, geen geschiedkundige en al helemaal geen Holocaust-kenner. En hoewel ik Joods ben, heeft mijn familie weinig binding met de oorlogstrauma's. Er is in mijn familie niemand in de Holocaust omgekomen. Drie van mijn vier grootouders waren in de Verenigde Staten geboren; de vierde kwam eind 19e eeuw uit Hongarije. Ik groeide op in een voorstad van New York en had nauwelijks enige ervaring met antisemitisme. Toen ik op *highschool* zat en viool speelde in een pro-

vinciaal orkest, vroeg mijn partner bij de muziekstandaard, een toegewijde katholieke, eens of ze mijn hoorns mocht zien. Maar dat was onschuldig, een kleinburgerlijk grapje; hoeveel kwaadwilligheid er ook zat in de eeuwenoude laster die ze had gehoord, daarvan was in haar geen spoor te bekennen.

Ik aarzelde dus om dit project met Millie te beginnen, want ik kon geen ingang zien; er was geen duidelijke band tussen Millie en mij die zo'n project haalbaar zou maken. Als ik geen enkel echt antisemitisme had ervaren, totaal geen echte ontberingen, niets gevaarlijks of het soort angst dat je 's nachts wakker houdt en in bed laat trillen, hoe kon ik dan Millie begrijpen, die zulke dingen aan den lijve had ervaren, die erdoor was gevormd en er nog steeds mee leefde? Hoe kon ik de ervaringen begrijpen waarover ze me zou vertellen, het gevoel van haar ervaringen?

Toch besloten we het te proberen. We spraken af dat ik Millie regelmatig thuis zou bezoeken, in haar elegant ingerichte ranch op het kleinsteedse Long Island.

'Waar zullen we beginnen?' vroeg ik de eerste keer. En zonder dat ik behoefde aan te dringen kwamen de verhalen naar buiten. Als een dam die was doorgestoken, als een waterval van verhalen, die over

elkaar tuimelden, allemaal door elkaar. Het ene verhaal ging gemakkelijk in het andere over, de contouren waren volkomen onduidelijk. Het leek alsof Millie, na de verhalen zo lang voor zichzelf te hebben gehouden, alles wilde vertellen. Er was iets losgebroken en het stroomde maar door – niet woest, niet echt chaotisch, maar zo overvloedig dat er moeilijk een lijn in te ontdekken viel. Ik werd erdoor overspoeld en Millie ook, dat weet ik. Onze eerste sessie duurde vier uur; we zouden nog vele honderden uren met elkaar doorbrengen.

Eerst waren onze ontmoetingen enigszins formeel – de interviews waren vraag-en-antwoordsessies. Ik nam het materiaal van elke sessie door en kwam bij haar terug met aanvullende vragen – om data helder te krijgen, op meer details aan te dringen, ervoor te zorgen dat ik begreep naar wie alle voornaamwoorden verwezen. Het bleek betrekkelijk gemakkelijk de basale chronologie te reconstrueren: september 1939, Duitsland valt Polen binnen; voorjaar 1941, er worden twee getto's gevormd in Radom, een industriestad; zomer 1942, de deportaties beginnen, er worden fabrieken voor dwangarbeid opgezet; een jong meisje trouwt; een goede man wordt verraden; er sterven heel veel mensen; de oorlog rolt maar

door. De gebeurtenissen liggen op het oppervlak van het geheugen.

Maar Millies innerlijke leven was moeilijker te vinden.

Millie vertelde me veel verhalen meerdere keren; vaak leken ze bijna canoniek zoals zij ze vertelde – de verhalen werden bijna woord voor woord gereciteerd. Het was alsof haar verhalen gekristalliseerd waren, in heel specifieke termen in haar geheugen waren opgeslagen. Het vertellen verliep vaak moeizaam – we zaten altijd met een doos tissues tussen ons in – maar op de een of andere manier leek de onveranderlijke vorm van de verhalen ook als een emotionele buffer te werken, die een zekere mate van bescherming bood tegen de onderliggende, onuitgesproken gevoelens. Millie had niet altijd vlot toegang tot die gevoelens, maar dat was precies wat ik per se wilde weten – wat ik beslist moest weten als ik haar wilde kennen en een stem wilde geven aan de verborgen gebieden van haar innerlijke leven.

Ik besepte dat het veel van ons beiden zou vergen om tot haar innerlijk door te dringen. We hadden tijd nodig om Millie haar verhalen te laten vertellen en opnieuw te laten vertellen; we moesten ook eerlijk en oprecht zijn en hadden behoefte aan groeiend

wederzijds vertrouwen. Bovenal moesten we geloven dat het ondanks onze verschillen toch mogelijk zou zijn de ander echt te kennen en door de ander gekend te worden.

En daarvoor hadden we liefde nodig.

Ik besloot een stap terug te doen en Millie te laten praten zonder veel sturing van mijn kant. Ik stelde algemene, open vragen – wat ging er die dag door haar hoofd; waarover had ze nagedacht terwijl ze op mijn komst wachtte; waarmee hield ze zich in gedachten bezig toen ze de avond ervoor in bed lag? Ik wilde haar niet opjagen; ik wilde dat haar geest ging waarheen hij wou. En langzaam begon ik de patronen te ontwaren die onder de associaties van haar geheugen lagen, de emotionele hoekstenen die structuur geven aan haar ervaring van de wereld.

We begonnen elkaar al gauw heel vaak te zien; sommige dagen besteedden we aan gesprekken, andere aan plezier. We merkten dat we vriendinnen werden – een Holocaust-overlevende van begin tachtig en iemand van net vijftig uit een voorstad van New York. We gingen gewoonlijk naar Lord & Taylor – een van Millies favoriete winkels – waar we de nieuwste artikelen bekeken en de snit en kleuren van de mode van het seizoen beoordeelden. We liepen gearmd over de afdelingen – jurken, sportkleding,

accessoires – en namen dan de lift naar het restaurant op de tweede verdieping en aten sandwiches met gegrilde groenten tussen de blonde vrouwen die daar met hun boodschappentassen zaten. We gingen naar een acht weken durende filmserie over de Holocaust uit de jaren 1940 in het Manhattan Jewish Community Center; we gingen naar matinee's op Broadway; we gingen een keer naar *La Traviata* in het Met terwijl er een zware sneeuwstorm woedde. Ik liet Millie kennismaken met YouTube en we keken in haar studeerkamertje naar video's – fragmenten van de Carol Burnett en Lucie Ball Shows, en Lily Tomlin die Ernestine speelde in de Telephone Operator. En we praatten urenlang zonder iets achter te houden. Van wie we in ons leven hadden gehouden, hoe we hadden liefgehad. Het vuur van een eerste kus en hoe het is om een huwelijk decennialang in stand te houden. Wat we voor onszelf, voor ons gezin hadden gewild; waarin we geloofden en waarvoor we bang waren. Wat begon als een reeks formele interviews – 'Vertel me eens over het getto: Waar woonde je? Hoe kwam je aan eten?' – veranderde in iets heel anders.

Millie noemt me nu de zus die ze nooit heeft gehad. Ik maak bezwaar: Ik ben drieëndertig jaar jonger dan jij, zeg ik. Waarom noem je me niet de

dochter die je nooit hebt gehad? Ze begrijpt het en lacht. Maar ze geeft de voorkeur aan zus. En dat vind ik prima.

Op een dag, bijna een jaar nadat we waren begonnen, nam Millie me mee naar haar slaapkamer. Daar was ik al eerder geweest – ze wilde een nieuwe jurk voor mij passen of me laten zien wat ze op een komende familiebijeenkomst zou dragen. Maar die dag vroeg ze me gewoon te gaan zitten op de canapé tegenover het bed. Ze stapte haar inloopkast binnen; ik kon haar achterin zien zoeken, achter haar kleren. Ze kwam tevoorschijn met een harmonicamap vol oude foto's en documenten. Van de meeste had ik al kopieën gezien – een hele wand van haar ruime gemeubileerde souterrain hangt vol met familiefoto's – enkele van haar eigen kinderen en kleinkinderen, de meeste van haar familie in Europa. Haar moeder, haar vader, haar broer, haar oom en tante, haar neef en nicht. Millies tante had de foto's na de oorlog teruggekregen van de vrienden in Parijs naar wie zij ze in de dertiger jaren had gestuurd.

Maar Millie liet me toen een paar dingen zien die ik nog niet eerder had gezien – de gedroogde,